

ÇEŞME, SEBİL VE ŞADIRVAN

Z

YILMAZ ÖNGE

LUGÂTLARDA kısaca ve genellikle, göz gibi olan delik ve bu delikten akan su, mânâsı ile îzah olunan “çeşme” kelimesinin Anadolu’da ne zamandan beri kullanıldığı, ayrı bir araştırma konusudur. Farsça göz mânâsına gelen bu kelimenin, bilhassa XIV. yüzyıldan itibaren dilimize yerleşerek kitâbelerde veya yazılı metinlerde, yalnız olarak yâhut değişik terkipler hâlinde kullanıldığı bilinmektedir. Çeşme-i dilkûşa, çeşme-i âb-ı zülâl, çeşme-i revân, çeşme-i rânâ, çeşme-i kevsir, çeşme-i hayat vb gibi Arapça veya Farsça kelimelerden yapılmış terkipler Osmanlı devri çeşme kitâbelerinde sık sık görülür.

XIII. ve XIV. yüzyıllarda çeşme kelimesi yerine, Arapça yine göz mânâsına gelen “ayn” tâbiri ile “sikâye” isimlerinin kullanıldığı, bu devrin kitâbelerinden anlaşılmaktadır. Kitâbelerinde genellikle “ayn” tâbiri ile isimlendirilmiş Selçuklu devri çeşmelerine örnek olarak Sivas’ta 1271 târihli Gök Medrese’nin çeşmesi ile 1278 târihli Bolvadin Alaca Çeşme gösterilebilir. “Ayn” yerine, daha seyrek rastlanmakla beraber kitâbelerinde “sikâye” geçen çeşmeler arasında da 1239 târihli Pazar Hatun Çeşmesi, Afyon’da bugün mevcut olmayan 1372 târihli İki Lüleli Çeşme ve 1492 târihli Sinop Emir Şehabüddin Çeşmesi sayılabilir. İ. H. Konyalı, Konya’da bugün Sakahâne Mescidi olarak tanınan

eserden bahsederken “Mescid, Sâhib Ata’nın sikâyeye denilen ve eskiden pek meşhur olan çeşme ve musluğun civârında yapıldığı için Sikâyeye Mescidi adını almıştı. Sonra halk telaffuzu ‘sikâyeye’ şekline sokmuştur.” demektedir.

Anadolu’da eski geleneklerin devam ettiği bâzı bölgelerde, “ayn” tâbirinin XVI-XVII. yüzyıllarda da çeşme kelimesinin yanı sıra kullanılmış olduğunu gösteren örnekler mevcuttur. Meselâ, Tokat’ta Müftü Mahallesi’ndeki 1595 târihli çeşme, kitâbesinde “çeşme”, buna mukâbil 1593 târihli Hacı Mahmud çeşmesindeki “ayn” kelimesi, ve yine Tokat’ta 1652 târihli Eski Kasabahâne çeşmesinin kitâbesinde de “ayn” ismi geçmektedir.

Rastladığımız tek örnek olarak Isparta’da 1519 târihli Yılan Kırkan Çeşmesi’nin kitâbesinde, yine Arapça “meska” adı geçmektedir.

Anadolu’daki kitâbe ve yazılı vesîkalarla mevcûdiyeti tespit edemediğimiz, ancak Kaşgarlı Mahmud’un *Divânü Lügâti’t-Türk*’ünden öğrendiğimiz “alış: su ağızı, suyun havuzdan veya suvattan döküldüğü ağızlar; mingar pınar, su gözü; muyanlık: yollarda yolcuların su içmeleri için yapılan hayrat; yul/yolak: kaynak, pınar, su pınarı, kaynağı, gözü” gibi tâbirlerin çeşme yerine kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Çeşme ile ilgili en mühim terim olan “lüle” için de M. Zeki Pakalın’ın *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*’nde şu izâhat buluyoruz: “Lüle: Su ölçülerinden birinin adıdır. Dört (masura) bir lüle sayılırdı. Tapu kayıtlarında lüle yazılmaz, ‘masura’ nâdir olarak da ‘hilâl’ yazılırdı.”

Sanat Ansiklopedisi’nde bunun için şu izâhat vardır: Bendlerde toplanan ve şehre isâle edilen suların evler, çeşmeler, hamamlar ve sâireye muayyen miktarlarda verilmesi için suyu maksemelerde ölçmeğe mahsus üstüvânî şekilde küçük ve ince bir boru parçasıdır ki, su akan boruların ucuna veya maslak teknelerinin kenarındaki deliklere takılır. Lüle tâbir olunan bu ölçü yuvarlak bir küre şeklinde ve otuz dirhem sikketinde bir kurşunun girebileceği kadar bir delikten akan su miktârıdır. Bir lüle 4 masura ve her masura 4 çuvaldız îtibar edilir. Çuvaldız tâbiri bu delginin çuvaldız kalınlığında olmasındandır. Bir çuvaldız su, bir masuranın dörtte biri ve lülenin onaltıda biridir.

Vaktiyle hamam ve konaklara gelen sular, bunların sâhipleri tarafından bir meblağ (para) mukâbilinde satın alındığı cihetle senetlerinde (tapularında) mukayyet miktâra göre su almak hakları vardı. Filân konağın veya hamamın bir lüle, iki masura suyu var denirdi. Bu su hakkı emlak gibi senetle (tapu ile) alınır satılırdı.

Lüle: Çeşme, musluk ve emsâline takılan küçük boruya da lüle denilir. (M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III. İst. 1946, 372 s.)

Sikâyeye: Musluk, yol üzerlerine yapılan ve içine su konulan kap, sebil

anlamındadır. (İ. H. Konyalı, aynı eser, 1003 s.)

Meska: Su içilen yer.

Sebil, Arapça yol demek olup Kur’ân’da kullanılmıştır. Bunun için mîmar Sedat Çetintaş “Türklerde su, çeşme, sebil” adı makâlesinde, “Sebil kelimesi, Arapça maddî ve mecâzî mânâlarda yol demektir. Bizde hayır ve iyilik yolu mânâsına alınmış, bu îtibarla su tevzî yerlerine ‘sebilhâne’ ve ihtisar için yalnızca ‘sebil’ denmiştir. Şehirlerde halkın, gelip geçerken parasız ve kolaylıkla soğuk ve temiz bir su içebilmesini temin için düşünülmüş ve yapılmışlardır.” demektedir.

M. Zeki Pakalın’ın *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*’nde “Sebil: Hayır için parasız su dağıtılan, etrafı parmaklıklı ve ekseriya kubbe ile örtülü binâlar hakkında kullanılan bir tâbirdir. Bunun yerine ‘Sebilhâne’ de kullanılır.” denilmekte ve “Yollar üzerinde, gelip geçenlerin su içmeleri için yapılan binâlar ki pencerelerinde dâimî sûrette su ile dolu maşrapalar bulundurulup gelen geçen parasız olarak bu suları içerlerdi.” sûretinde târif olunan sebil için *Sanat Ansiklopedisi*’nin “Sebil” maddesine atıf yapılmaktadır.

C. Esad Arseven’in *Sanat Ansiklopedisi*’nde ise “Sebil (Yol mânâsına sebil’den) yollar üzerinde, gelip geçenlerin su içmeleri için yapılan binâlar ki pencerelerinde dâimî sûrette su ile dolu maşrapalar bulundurulup gelen geçen parasız olarak bu suları içerlerdi. Sebil-ler umûmiyetle yuvarlak ve üstü kubbe ile örtülmüş küçük bir odacık şeklinde olup cepheleri büyük pencere şeklinde açıktır. Pencerelerin iki taraflarındaki sütunlar arasına gâyet müzeyyen şebekeli tunç parmaklıklar konulmuştur; bu parmaklıkların altında ve yerden bel irtifâna kadar olan duvarın üstünde parmaklığın alt kısmına maşrapa geçecek kadar aralıklar bırakılmıştır. Bu gözler adedince küçük bakır veya pirinç taslar, saplarından uzun birer zincirle mezkûr parmaklığın bağlanmış olup bunlar boşaldıkça içeride dâimî sûrette oturan sebilci tarafından doldurularak isteyenlerin içmesine hazır bulundurulurdu. Sebiller, gelip geçenlere parasız su vermek üzere hayrat olarak yapılan müesseselerdi ki hemen hemen her

Türkler Arapça “sebil” tâbirini, Allah rızası için yapılmış çeşme, şadırvan, kuyu gibi çeşitli su mîmârîsi için ve hemen her devirde kullanmışlardır.

câminin yanında bir sebil inşâ olunurdu. Bu sebillerin Ayasofya'daki Sultan Ahmed Sebîli gibi çeşmesi olanları da vardır. Türk mîmârîsinde mühim bir şûbe teşkil eden ve üslûbları zamânın üslûbuna uyan mîmârî eserlerdir. Bunlara sebilhâne denirdi. İhtiras edilerek sebil edilmiştir.” şeklinde bir târif ve mâlûmat bulunmaktadır.

İslâm Ansiklopedisi, sebil hakkında “Sebîl, yol demek olup Kur’ân’da da kullanılmıştır. Kelime bugün hayrat çeşmeler için kullanılır. Şark dinlerinin çoğu gibi, İslâm da tabiatıyla çorak bölgelerde ve iklimi kurak yerlerde, susuz kalmış yolcular için kuyular, sarnıçlar, çeşmeler tanzîmine büyük bir değer ve ehemmiyet vermiştir; sebilin bu son mânâda kullanılışının, Allah rızası için yapılan eserler hakkında kullanılan sebil Allah tâbirinden çıkmış olması mümkündür.” şeklinde bilgi vermektedir.

Yukarıdaki muhtelif îzâhattan anlaşılacağı üzere, Türkler Arapça “sebil” tâbirini, Allah rızası için yapılmış çeşme, şadırvan, kuyu gibi çeşitli su mîmârîsi için ve hemen hemen her devirde kullanmışlardır. Ancak târiflerde geçen sebil yapısı, genellikle XVII-XVIII. yüzyılların İstanbul ve çevresindeki Osmanlı devri sebillerine mahsustur.

“Sebil”e kelime olarak benzeyen, fakat ondan ayrı bir mânâ ve fonksiyona göre yapılmış bir çeşit su mîmârîsine verilen, diğer bir Arapça isim de “sel-sebil”dir. Bunun için *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*’nde “Selsebil: Şakûlî vaziyette büyük çeşme aynası olup üzerinde muhtelif yalıklar bulunan ve su birbirinden geçerek aşağıya kadar gelen çeşmelerle suyu birbirine akan teknelerden müteşekkil çeşmelere verilen addır. Selsebil, Arapça tatlı ve

hafif su demek olduğu gibi, cennette bir pınara bu ad verilir.”

Rahmetli Elmalılı Hamdi Yazır, Dehr sûresini îzah ederken selsebil için şunları yazıyor:

“Selsebil, ilk evvel Kur’ân’da işitilmiş bir kelime olduğu söylenmiş, bunun selsel ve selsal gibi selâset ve teselsül mânâlarıyla alâkadar olarak akımı müteselsil ve içimi ve yudumu boğaza dokunmayacak surette gâyet kolay ve tatlı mefhûmunu ifâde ettiği de söylenmiştir. Mücâhid, cereyânı kuvvetli, içimi kolay kolay demiş, Mukâtil de suyu istedikleri meclise diledikleri gibi teselsül eder bir ayn (menba) demiştir. Katade'den rivâyet olduğuna göre arşın tahtında Adn cennetinden neben edip bütün cennetlere teselsül eden bir ayndır.” îzâhâtını buluyoruz.

Farsça “şâd: çok” ve “revan: akar” sözlerinden meydana gelen şadırvan kelimesini Şemseddin Sami, “Yüksek bir havuzun içine fıskiye hâlinde akıp oradan müteaddit yerlerden dökülen su ki ekseriya câmi avlularında bulunur.” diye târif etmektedir. S. Kemal Yetkin ise “Câmilerde, umûmiyetle avluda, abdest almak için yapılan, üstü çadır veya kubbe tartında örtülü, havuz şeklindeki haznesinin etrâfında çepeçevre musluklar bulunan çeşme.” demektedir.

M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*’nde, “Şadırvan: Etrâfında bulunan müteaddit musluklardan ve bir fıskiyeden su akan havuz tarzında kubbeli çeşme adıdır. Şadırvanlar câmi avlularında halkın abdest alması için yapılırdı.” denmektedir.

“Üstte çadır şeklinde bir dam ve yâhut bir ahşap kubbe ile örtülü yüksek bir mermer havuz olup içinde bir fıskiyeden veya bir lüleden akan sular toplanarak dış tarafına fırdolayı sıra ile

takılmış musluklardan akar.” sûretinde târif olunan şadırvan için Sanat Ansiklopedisi’nde şu îzâhat da verilmiştir: “Şadırvanların Türk mîmârîsinde mühim bir yeri vardır. Üslûpları da âit olduğu câminin mîmârî üslûbunda olur. Şadırvanların damları direkler veya sütunlar üzerine tutturulmuş olup ileriye taşkın saçakları olur. Muslukları önünde fırdolayı tahtadan sâbit oturacak sıralar ve ayak koyacak taşlar vardır. Musluktan akan suyun sıçramaması için derince olarak yapılmış yalıkları olur. Bâzi şadırvanlarda kuşların suyu kirletmemesi için hazne denilen yüksek havuzun üstü tel kafesle örtülmüştür. Şadırvanlar umûmiyetle yuvarlak veya çok köşeli olduğu gibi dördül veya mustatil olanları da vardır. Her ufak câminin bile beheimahal bir şadırvanı bulunur.” ifâdesiyle mevcut bilgileri derlemektedir.

Yukarıda “şadırvan” olarak târifi yapılan tesîsin, Anadolu’daki terminolojik târihini kesinlikle bilmiyoruz. Ancak, saray, köşk, han, hamam gibi sivil yapıların yanı sıra câmi, medrese, tekke gibi dînî binâların iç veya dış avlularında, abdest almak için kullanılan, fıksiyeli havuzların mevcûdiyeti mâlûmdur. Nitekim, XI. yüzyılın ortalarında Diyarbakır Ulu Câmi’ni gören İranlı seyyah Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*’sinde “Mescidin ortasında büyük bir taş vardır, o taşın üstüne bir adam boyu yüksekliğinde, çevresi iki arşın gelen pek büyük yuvarlak taş bir havuz konmuştur. Havuzun ortasında pirinç bir lüle vardır ki oradaki fıskiyeden berrak su fışkırır, o suyun nereden gelip nereye aktığı görünmez.” diyerek bugünün câmisinin iç avlusunda bulunan şadırvanın yerinde olması lazım gelen bir havuzdan bahsetmektedir. Kezâ XII. yüzyılda son şeklini almış olan Harran Ulu Câmi’nin avlusun-

daki şadırvandan da abdest almak için musluk görülmemektedir. Bugün Anadolu'daki XII-XIII. yüzyıl yapılarının iç veya dış avlularında bulunan şadırvanların çoğu muhdestir. Bunların yerinde olması gereken orijinal su tesislerinin büyük bir kısmı harap ve yok olmuşlardır. Sivas Ulu Câmii, Sinop Ulu Câmii, Malatya Ulu Câmii gibi (1228 târihli Divriği Darüşşifâsı, 1252 târihli Konya Karatay Medresesi, 1258 târihli Konya İnce Minâreli Dârülhadisi gibi bâzı yapıların iç avlularındaki hemzemin havuzları, değişik mîmârî karakterleri bakımından şadırvanların dışında mütâlaa ediyoruz).

Ortasında kâideli bir çanakdan ibâret fiskiyeli göbeği, kenarları musluklu ve oturak taşı, üstü örtülü havuzu ile yukarıda târifi yapılan şadırvanın ilk örneği 1470 târihli İstanbul Fâtih Câmii'nde görüyoruz. Evliyâ Çelebi, her ne kadar bu tesisten havuz olarak bahsetmekte ise de câminin vakfiyesinde “şadırvan-ı

hurşit-nişan” şeklindeki ifâdeye göre şadırvan tâbirinin XV. yüzyılın sonlarından îtibâren bugünkü mânâsıyla kullanılmaya başlandığı kabul edilebilir. 1512 târihli Konya Mevlânâ Dergâhı şadırvanının, 1752 târihli Kastamonu Nasrullah Câmii şadırvanının kitâbelelerinde “şadırvan” ismi geçmektedir.

1557 târihli İstanbul Süleymâniye Câmii'nin iç avlusundaki şadırvandan bahsederken Evliyâ Çelebi'nin “... Tuhaftır ki, başka havuzların suları aşağıdan yukarı çıktığı için şadırvan denilmiştir.” şeklindeki ifâdesi dikkati çekmektedir. İstanbul Süleymâniye, Sultanahmet, Edirne Selimiye câmileri gibi fevkânî selâtin mâbetlerin yan cephesinde tesis olunan sıra abdest muslukları için, su yolcuları ve câmi hademelerinin kullandığı “zembil şadırvan” tâbirinin ortaya çıkışı ise bu tip tesislerin ilk örneğini ihtivâ eden 1557 târihli Süleymâniye Câmii'nden sonra olsa gerekir.

KAYNAKÇA

- 1 S. Göncer, *Afyon İli Tarihi*, I. İzmir, 1971.
- 1 A. Gökoğlu, *Paphlagonia Garyimenkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi*, I, Kastamonu, 1952.
- 1 I. H. Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, İstanbul, 1927.
- 1 *Divanü Lügati't-Türk*, B. Atalay, Ankara, 1943.
- 1 H. Zübeyr Koşay, “Türkiye Halk Dilinde Yapı ile İlgili Sözler”, *Yıllık Araştırmalar*.
- 1 M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. III, İstanbul, 1946.
- 1 S. Çetintaş, “Türklerde Su, Çeşme, Sebil”, *Güzel Sanatlar Dergisi*, V, İstanbul, 1944.
- 1 C. E. Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul, 1951.
- 1 *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1964.
- 1 Elmallı Hamdi Yazır, *Türkçe Kur'an Tefsiri*.
- 1 S. K. Yetkin, *İslâm Mimârîsi*, Ankara, 1959.
- 1 N. Hüsrev, *Sefernâme*, İstanbul, 1967.
- 1 Z. Danişman, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, İstanbul, 1969.
- 1 E. Tokay, *İstanbul Şadırvanları*, İstanbul, 1951.